

УДК 355.32(438+474.3:47+57):338.48

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2022.04.054>

DR CZARNECKA DOMINIKA

Adiunkt w Ośrodku Etnologii i Antropologii Współczesności, Instytut Archeologii i Etnologii, Polska Akademia Nauk w Warszawie. ORCIDID: <https://orcid.org/0000-0002-6841-9567>

Dr CZARNECKA DOMINIKA

an adjunct professor at the Centre of Ethnology and Modern Anthropology at the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw. ORCIDID: <https://orcid.org/0000-0002-6841-9567>

Бібліографічний опис:

Czarnecka, D. (2022) Byłe sowieckie bazy wojskowe w Polsce i na Łotwie a rozwój praktyk turystycznych. Studium wybranych przypadków (część I). *Народна творчість та етнологія*, 4 (396), 54–65.

Czarnecka, D. (2022) Former Soviet Military Bases in Poland and Latvia and the Development of Tourist Practices. Study of Selected Cases (Part 1). *Folk Art and Ethnology*, 4 (396), 54–65.

BYŁE SOWIECKIE BAZY WOJSKOWE W POLSCE I NA ŁOTWIE A ROZWÓJ PRAKTYK TURYSTYCZNYCH. STUDIUM WYBRANYCH PRZYPADKÓW (część I)

Resume/ Abstract

Niniejszy artykuł dotyczy praktyk turystycznych rozwijanych w obrębie wybranych byłych sowieckich baz wojskowych w Polsce (Borne Sulinowo, Kłomino, Pstrąże) i na Łotwie (Skrunda-1, Karosta w Lipawie, twierdza Daugavgrīva). Przedstawiony w tekście katalog praktyk turystycznych – 1) ruch *urban exploration*, 2) wytyczanie ścieżek i eksplorowanie poprzez spacerowanie, 3) zakładanie i zwiedzanie muzeów i quasi-muzeów, 4) reality shows z elementami spektaklu, 5) organizowane i uczestnictwo w eventach – ma z założenia charakter otwarty i selektywny zarazem. Obejmuje on wyłącznie te rodzaje praktyk, które opierają się na wykorzystaniu materialnego dziedzictwa militarnego oraz wyselekcjonowanych elementów historii, w celu kreowania unikalnych produktów turystycznych, w tym odrębności miejsca w kontekście jego przeszłości. Skupienie uwagi na praktykach turystycznych rozwijanych w odmiennych kontekstach – polskim i łotewskim – pozwoliło na ukazanie, w jaki sposób posowieckie materialne dziedzictwo militarne w obu krajach wykorzystywane jest do pełnienia nowych funkcji, jak praktyki turystyczne przyczyniają się do rehabilitacji baz i innych obiektów powojennych, jak przebiega proces negocjowania znaczeń w ramach i w odniesieniu do nich, wreszcie, jaki wpływ na praktyki turystyczne ma materialność miejsca. Wyniki badań ukazały, że w strefach zdemilitaryzowanych w Polsce i na Łotwie rozwijają się zróżnicowane praktyki turystyczne i kształtowane są określone wzory doświadczenia turystycznego, które nie mają związku z turystyką masową. W każdym konkretnym przypadku to materialność przestrzeni powojennej wyznacza typ praktyk turystycznych, które się w niej rozwijają. W kontekście praktyk turystycznych materialne dziedzictwo byłych baz wojskowych jest przedstawiane jako coś niecodziennego, wartego zobaczenia. Jednocześnie kontemplowanie dziedzictwa militarnego i jego do-

świadczenie odbywa się w warunkach spokoju i bezpieczeństwa, co powoduje, że kreowane obrazy i doświadczenia stają się wysterylizowane i w gruncie rzeczy dalekie od zagrożeń, dla których bazy były tworzone, czyli oderwane od ich pierwotnych funkcji i znaczeń. Rozwój zróżnicowanych praktyk turystycznych ukazuje, że choć militarne dziedzictwo byłych sowieckich baz wojskowych jest znaczące w teraźniejszości, jest ono jednocześnie kontestowane, ambiwalentne i igrające z niepokojącymi wyobrażeniami, zarówno na temat przeszłości, jak i przyszłości.

Słowa kluczowe: baza wojskowa, dziedzictwo post-zimnowojenne, Łotwa, militarny, Polska, praktyki turystyczne, turystyka militarna.

The tourist practices those have been developed at the sites of selected former Soviet military bases in Poland (Borne Sulino, Kłomino, Pstrąże) and in Latvia (Skrunda-1, Karosta in Liepāja, Daugavgrīva fortress) are considered in the submitted article. The catalogue of tourist practices presented in the text includes 1) the *urban exploration* movement, 2) creating new paths and exploring on foot, 3) establishing and visiting museums and quasi-museums, 4) reality shows those include elements of performance, 5) organising and participating in events – was intended to be open and selective. It only includes the type of practices based on using material military heritage and selected episodes from history to create unique products of tourism, such as the individual character of a site in the context of its past. The focus on tourist practices has been developed in different contexts – Polish and Latvian – illustrates how the post-Soviet material military heritage is used in each of these countries to serve new functions. It also sheds some light on whether (or how) tourist practices contribute to the ‘rehabilitation’ of bases and other post-military facilities in the eyes of the public, reveals the process of negotiating meaning within and in reference to these sites, and indicates how tourist practices affect the materiality of the place. The research has shown that diverse tourist practices are developed in de-militarized zones in both Poland and Latvia; specific patterns of tourist experience are formed there, which do not have anything in common with mass tourism. In any given case, it is the materiality of the post-military space that determines the type of tourist practices developing there. In the context of tourist practices, the material heritage of military bases is presented as something unusual and worth seeing. At the same time, however, military heritage is contemplated and experienced in a tranquil, safe environment, which makes the emerging images and experiences ‘sterilised’, and ultimately far removed from the dangers due to which these bases have been built. Thus, they are detached from their original functions and meanings. Nevertheless, the development of diverse tourist practices indicates that although the military heritage of former Soviet bases has its meaning in the present, it is still contested, ambivalent and inspiring slightly disturbing perceptions of both the past and the future.

Keywords: military base, post-Cold-War heritage, Latvia, military, Poland, tourist practices, military tourism.

Wprowadzenie. Badanie praktyk turystycznych, rozwijanych przez różnego typu aktorów społecznych na terenie byłych sowieckich baz wojskowych w Europie Środkowo-Wschodniej, pozostaje w ścisłym związku z analizą tzw. trudnego dziedzictwa (*difficult heritage*) [27], negatywnego dziedzictwa (*negative heritage*) [29], sprzecznego dziedzictwa (*dissonant heritage*) [40], niepożądanego dziedzictwa (*undesirable heritage*) [26], czy wreszcie dziedzictwa militarnego (*military heritage*) [34]. W konsekwencji aktywność turystyczna rozwijana w strefach powojennych bywa określana mianem turystyki militarnej – rozumianej jako *zwiedzanie miejsc i obiektów o charakterze obronnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, wojska, uzbrojenia, dowódców i żołnierzy* [19, s. 41] – jak również, w określonych przypadkach, mianem tzw. turystyki mrocznej (*dark tourism*)¹ [24], czy «turystyki miejsc niechcianych» [34]. Militarne

przeszłość sowieckich baz wojskowych, których historia jest często skomplikowana i wielowymiarowa, wciąż determinuje ich obecny status, charakter i typ turystyki, który jest w nich rozwijany.

W dotychczasowych analizach naukowych na temat aktywności turystycznej na terenie byłych sowieckich obszarów zdemilitaryzowanych, podejmowane są różnorodne zagadnienia. Wśród nich wyróżnić można między innymi wątki, dotyczące związków turystyki i pamięci w kontekście takich wydarzeń jak zloty militarne [11], strategii i praktyk związanych z kreowaniem dziedzictwa kulturowego w kontekście rozwoju potencjału turystycznego miejsc i negocjowania znaczeń [12; 18; 30; 39; 41], transformacji miejsc [13], negocjowania tożsamości ponuklearnej [28], czy *urban exploration*² [34].

Jak wynika z powyższych przykładów, aktywność turystyczna nie służy wyłącznie

rekreacji przybyszów z zewnątrz, lecz pełni dodatkowo szereg innych funkcji, które w każdym przypadku należy rozpatrywać w ściśle określonym kontekście. Turystyka stwarza przykładowo potencjalną szansę dla rozwoju lokalnych społeczności, umożliwiając im radzenie sobie z materialnością miejsc, czy negocjowanie wizji przeszłości podtrzymywanych przez różne, nierzadko skonfliktowane wspólnoty pamięci. Praktyki turystyczne mogą pełnić funkcje edukacyjne, promować idee wymiany kulturowej i zrównoważonego rozwoju. Turystyka nierzadko prezentowana jest jako *środek* mogący podtrzymać życie na obszarach peryferyjnych, stając się między innymi źródłem zysków dla części ich mieszkańców. Jednocześnie jej pośredni lub bezpośredni wpływ na życie lokalnych społeczności jest znacznie bardziej złożony i ambiwalentny. Jako że procesy turystyfikacji opierają się na dokonywaniu starannych wyborów, lokalne społeczności często stają przed dylematem, które z materialnych elementów miejsca zachować, które zaś skazać na zapomnienie, które zmodernizować, a które utrzymywać w niezmienionym kształcie, by nie przestały być atrakcją turystyczną, co w efekcie może prowadzić do (samo-)muzealizacji (*self-musealisation*) [33, s. 4–5]. Co istotne, decyzje w zakresie ochrony materialności miejsca, czy promowania określonych wartości i wizji przeszłości w ramach rozwoju przemysłu turystycznego, nie zawsze podejmowane są na poziomie oddolnym. Nierzadko decyzje te zapadają na forach narodowych, a nawet międzynarodowych, spychając na margines osobiste doświadczenia mieszkańców i ich potrzeby, czego konsekwencją może być ich bardzo problematyczny wpływ na rozwój lokalnych tożsamości oraz osłabianie ich sprawczości i niezależności. Wykorzystując uniwersalnie promowane i rozumiane narracje na temat miejsc i ich przeszłości, aktywność turystyczna może reprodukować określone hierarchie, stereotypy i wyobrażenia, oderwane od lokalnych doświadczeń. Coraz większe uzależnienie od przemysłu turystycznego, stwarza zagrożenie tworzenia się nowych,

motywowanych komercyjnie społeczności, a nawet powstawania tzw. krajobrazów turystycznych (*tourism landscapes*) – rzeczywistości materialnych, które mają zdolność przyciągania turystów, ale wykluczają interesy lokalne [30, s. 8] – w tym również nieudanych krajobrazów turystycznych.

Byłe sowieckie bazy wojskowe w krajach Europy Środkowo-Wschodniej są dziś nie tyle historycznymi monumentami, ile raczej przestrzeniami wielowarstwowymi, których status i znaczenia są nieustannie negocjowane poprzez różnego rodzaju praktyki właśnie, w ramach zmieniających się kontekstów (politycznych, ekonomicznych, społecznych i in.) i przez różnych aktorów społecznych. Wychodząc z założenia, że wszystkie praktyki dostarczają informacji na temat tego, w jaki sposób ludzie negocjują znaczenia [5, s. 212], określone działania, bądź ich brak, podejmowane wobec i/lub w ramach zdemilitaryzowanych baz i innych obiektów powojennych³, dostarczają istotnych informacji na temat procesów społeczno-kulturowych zachodzących współcześnie, w tym między innymi na temat relacji współczesnych do sowieckiej przeszłości i materialnego dziedzictwa militarnego.

Celem niniejszego artykułu jest zmapowanie praktyk turystycznych charakterystycznych dla terenów wybranych byłych sowieckich baz wojskowych w Polsce (Borne Sulinowo, Kłomino⁴, Pstrąże) i na Łotwie (Skrunda-1, Karosta w Lipawie, twierdza Daugavgrīva). Skupienie uwagi na praktykach turystycznych rozwijanych w odmiennych kontekstach – polskim i łotewskim – pozwala na ukazanie, w jaki sposób posowieckie materialne dziedzictwo militarne w obu krajach wykorzystywane jest do pełnienia nowych funkcji, czy i jak praktyki turystyczne przyczyniają się do rehabilitacji baz i innych obiektów powojennych, wreszcie jak przebiega proces negocjowania znaczeń w ramach i w odniesieniu do nich. Jednocześnie wychodząc z założenia, że porządek społeczny zakorzeniony jest w porządku materialnym, a w konsekwencji ludzie *stają się* poprzez procesy socjalizacji, które zachodzą w świecie

materialnym [zob. 31; 32], istotnego znaczenia nabiera próba odpowiedzi na pytanie, jaki wpływ na praktyki turystyczne ma materialność miejsca.

Niniejszy artykuł powstał w oparciu o materiały (notatki terenowe, dokumentacja wizualna, wywiady) zgromadzone podczas badań terenowych przeprowadzonych w wybranych bazach powojkowych w Polsce i na Łotwie. Charakter pomocniczy miały źródła internetowe. Materiały były zbierane w oparciu o jakościowe metody etnograficzne. Badania terenowe w Polsce prowadziłam w lutym, maju i sierpniu 2015 roku, w marcu i maju 2016 roku oraz w sierpniu 2018 roku. Badania terenowe na Łotwie wykonałam w październiku 2016 roku, w maju 2017 roku, w lipcu 2018 roku oraz w czerwcu 2019 roku. Większa część badań terenowych na Łotwie została zrealizowana w latach 2017–2019, w ramach polsko-łotewskiego projektu pt. «Przeszłość w teraźniejszości. Post-sowieckie dziedzictwo w Polsce i na Łotwie» (*The Past in the Present. Post-Soviet Heritage in Poland and Latvia*)⁵. Podczas badań terenowych odwiedziłam wiele byłych sowieckich baz wojskowych (Borne Sulinowo, Kłomino, Pstrąże, Kęszycza Leśna, Legnica, Skrunđa-1, Karosta w Lipawie, Daugavgrīva, Gulbene, Līgatne, Dyneburg, Tirza Dvina complex, Ventpils, Cesis). W kontekście rozwoju turystyki, Borne Sulinowo, Kłomino, Pstrąże, Skrunđa-1, Karosta w Lipawie oraz twierdza Daugavgrīva stanowią, w moim przekonaniu, przykłady reprezentatywne, ilustrujące zróżnicowane spektrum praktyk turystycznych.

Jako że materiał badawczy został zebrany przed 24 lutego 2022 roku, czyli przed inwazją Rosji na Ukrainę, temat będzie wymagał kontynuowania badań w przyszłości. Jest bowiem wysoce prawdopodobne, że naruszenie przez Rosję dotychczasowego porządku w sposób skrajny, wzrost zagrożeń i dramatyczne zmniejszenie poczucia bezpieczeństwa w Europie Środkowo-Wschodniej, wpłynęły/wpłyną na przewartościowanie i zmianę stosunku do sowieckiego dziedzictwa w regionie, zwłaszcza zaś dziedzictwa militarnego.

Niniejszy artykuł na temat praktyk turystycznych jest elementem szerszych badań, dotyczących rozwoju praktyk społeczno-kulturowych w byłych sowieckich bazach wojskowych w Europie Środkowo-Wschodniej [zob. m.in. 3; 7; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 37].

Możliwość turystyki: Nakreślenie kontekstów. Część spośród byłych sowieckich baz wojskowych w Polsce i na Łotwie powstała przed wybuchem II wojny światowej. Były one zakładane zarówno przez władze carskiej Rosji (np. twierdza w Dyneburgu, Karosta w Lipawie), jak i władze nazistowskich Niemiec (np. Borne Sulinowo, Kęszycza Leśna, Pstrąże) i dopiero w wyniku rozstrzygnięć II wojny światowej zostały zajęte przez żołnierzy Armii Czerwonej/Radzieckiej⁶. Obiekty te miały związki z realnymi konfliktami militarnymi. Większość sowieckich garnizonów i instalacji militarnych powstała jednak w okresie tzw. zimnej wojny (1946/47–1989/91) – konfliktu, który nigdy nie nadszedł. Współcześnie były sowieckie bazy wojskowe, zarówno w Polsce, jak i na Łotwie, postrzegane są przede wszystkim jako militarne dziedzictwo post-zimnowojenne, co w istotny sposób determinuje ich obecny status, również w kontekście turystyki militarnej [zob. 3; 12; 35].

Rozwój aktywności turystycznej w byłych sowieckich bazach wojskowych w Polsce i na Łotwie został zapoczątkowany w latach 90. XX wieku. Proces ten pozostawał w ścisłym związku ze zmianami geopolitycznymi o charakterze globalnym, jak również z transformacją społeczno-ustrojową w krajach Europy Środkowo-Wschodniej po upadku tzw. Żelaznej Kurtyny w 1989 roku i rozpadzie Związku Radzieckiego (ZSRR) w 1991 roku. Wcześniej tereny sowieckich baz wojskowych, pełniąc funkcje militarne, były pilnie strzeżone przez wojsko i niedostępne dla ludności cywilnej. Wiele garnizonów ze względów politycznych i strategicznych przez kilka dekad nie widniało na mapach cywilnych – zamiast baz wojskowych na mapach zaznaczone były lasy. W efekcie przewartościowania zagrożeń, zmian na poziomie systemów obrony oraz ostatecznego

zakończenia procesu wycofywania się wojsk Federacji Rosyjskiej z Polski i Łotwy, wiele garnizonów i instalacji wojskowych przestało spełniać pierwotną rolę⁷. Część z nich została zaadoptowana do pełnienia nowych funkcji. Inne opuszczone, jako tzw. miasta-widma (*ghost towns*), ulegają stopniowej degradacji. Pomimo że praktyki turystyczne rozwijają się w obrębie obu typów tych przestrzeni, warto zaznaczyć, że tradycyjnie przestrzenie powojenne traktowane są jako swego rodzaju bariery dla rozwoju turystyki. Mają na to wpływ zarówno względy polityczne, funkcjonalne (np. braki infrastrukturalne), komunikacyjne (charakter peryferyjny). Dodatkowo obszary powojenne postrzegane są przez pryzmat konfliktu, wojny, zniszczeń i zanieczyszczeń. Paradoksalnie często te same aspekty powodują, że stają się one atrakcjami turystycznymi⁸.

Kontekst polski. W czerwcu 1945 roku Józef Stalin wydał rozkaz o utworzeniu odrębnej struktury militarnej pod nazwą Północna Grupa Wojsk Armii Radzieckiej. Jej żołnierze stacjonowali na terytorium Polski przez ponad czterdzieści lat. Aż do 1956 roku żołnierze Armii Radzieckiej pozostawali w Polsce wyłącznie na mocy osobistej decyzji Stalina. Dopiero pod koniec 1956 roku podpisane zostało międzyrządowe porozumienie o legalnym statusie wojsk sowieckich tymczasowo stacjonujących w Polsce – ów «tymczasowy» okres stacjonowania nigdy nie został określony. Regulacje prawne, dotyczące liczby i lokalizacji sowieckich jednostek wojskowych w Polsce, zostały wprowadzone w październiku 1957 roku. Przewidywały one, że liczba żołnierzy sowieckich nie przekroczy 66 000 i że będą oni rozlokowani w trzydziestu dziewięciu garnizonach. W praktyce do takiego poziomu Sowietów zbliżyli się dopiero pod koniec lat 80. XX wieku [8, s. 58–61; 10, s. 123–125; 22, s. 222–230].

Większość sowieckich baz wojskowych w Polsce koncentrowała się w zachodniej części kraju, przy granicy z Niemcami. W praktyce wiele baz wojskowych, z których po II wojnie światowej korzystali żołnierze sowieccy, została

założona przez Niemców w latach 30. XX wieku. Niektóre obiekty (w tym Borne Sulinowo, Kłomino i Pstrąże) posiadały status tzw. stref eksterytorialnych. Status ten oznaczał, że choć oficjalnie po zakończeniu II wojny światowej tereny te weszły w skład państwa polskiego, w praktyce były wyłączone spod jakiejkolwiek kontroli i jurysdykcji polskich władz⁹. Proces ostatecznego wycofania się wojsk Federacji Rosyjskiej z Polski zakończył się 18 września 1993 roku.

Militarne dziedzictwo post-zimnowojenne w Polsce nie jest kwalifikowane do kategorii zabytków i nie podlega ochronie ze strony państwa. Podobna sytuacja dotyczy byłych baz wojskowych zakładanych przed II wojną światową przez Niemców. Z perspektywy władz centralnych nie jest to coś wartego zachowania. W efekcie obiekty, które nie zostały przejęte przez Wojsko Polskie lub przystosowane do pełnienia nowych funkcji, ulegają rozkładowi w sposób stosunkowo szybki i agresywny w porównaniu do starszych «monumentów». Bardziej zniuansowany stosunek do tego typu dziedzictwa istnieje na poziomie oddolnym. W byłych sowieckich bazach wojskowych, które zostały ponownie zasiedlone i przystosowane do pełnienia funkcji cywilnych dokonuje się tzw. adopcja dziedzictwa¹⁰.

Jeśli chodzi o praktyki turystyczne rozwijane w byłych sowieckich bazach wojskowych na terenie Polski, zwróciłam szczególną uwagę na trzy z nich: Borne Sulinowo, Kłomino oraz Pstrąże.

Nowoczesny garnizon wojskowy Borne Sulinowo, położony w północno-zachodniej części Polski (województwo zachodniopomorskie) nad jeziorem Pile, został wybudowany przez Niemców w latach 30. XX wieku i zajęty przez Armię Czerwoną w 1945 roku. W czasach sowieckich w bazie stacjonowało około 10 000 żołnierzy wraz z rodzinami. Polskie władze oficjalnie przejęły ten teren w październiku 1992 roku, tuż po wycofaniu się z bazy wojsk Federacji Rosyjskiej. Po rozważeniu kilku alternatywnych rozwiązań, ostatecznie zdecydowano, że były garnizon

wojskowy zostanie przekształcony w miasto cywilne. Uroczyste otwarcie miasta nastąpiło w czerwcu 1993 roku, zaś uzyskanie praw miejskich w październiku tego samego roku [więcej na temat historii Bornego Sulinowa w: 7; 14; 15]. Według oficjalnych statystyk, w 2021 roku Borne Sulinowo zamieszkiwało nieco powyżej 5 000 osób [16]. Pomimo początkowych planów przebudowy miasta, zachowany został oryginalny układ urbanistyczny i architektoniczny. Dzięki wojskowemu charakterowi osiedla w przeszłości, przestrzeń miejska zachowała cechy unikalne: nie ma rynku, ulice tworzą układ w kształcie podkowy, kościół zlokalizowany jest w dawnym kinie garnizonowym, większość budynków w mieście to budynki koszarowe, przystosowane do pełnienia funkcji cywilnych, przestrzeń miasta sąsiaduje z terenem poligonu wojskowego. Pomimo usunięcia muru, który w przeszłości otaczał całe osiedle, Borne Sulinowo nie zdołało rozwinąć się poza jego historyczny obręb. W przestrzeni koegzystują materialne ślady po okresie niemieckim, sowieckim i polskim. Jednocześnie liczne oryginalne elementy pierwotnej zabudowy zostały bezpowrotnie stracone. Współcześnie wielu mieszkańców miasta właśnie w turystyce upatruje szansy na dalszy rozwój. Jak stwierdził jeden z nich:

Nie ma w tej chwili innej możliwości jak tworzenie coraz to nowszych, modniejszych i że tak powiem, chwytliwych produktów turystycznych. <...> Turystyka jest to główny kierunek miasta, rozwoju (*fragment wywiadu z T. F., Borne Sulinowo, maj 2016*)¹¹.

Kłomino, nazywane też Gródkiem i oddalone zaledwie o 12 km od Bornego Sulinowa, pełniło w przeszłości funkcję osiedla mieszkalnego dla żołnierzy sowieckich i ich rodzin. Po ich wycofaniu się w 1992 roku, Kłomino nie zostało ponownie zasiedlone. Jako że wszelkie próby zagospodarowania osiedla nie powiodły się, Kłomino na skutek stopniowej degradacji (wyburzania budynków i rozkradania mienia), przekształciło się w miasto-widmo. Do czasów współczesnych przetrwały zaledwie cztery budynki [zob. też 10].

Podobny los podzieliło Pstrąże, położone w południowo-zachodniej części Polski (województwo dolnośląskie). Wybudowany przez Niemców w latach 30. XX wieku garnizon wraz z rozległym poligonem wojskowym, został zajęty przez Armię Czerwoną w 1945 roku. Pstrąże, którego nazwę Rosjanie przemianowali na Strachów, zostało odizolowane od pobliskich miejscowości poprzez celowe wysadzenie jednego z mostów nad rzeką Bóbr. W kolejnych dziesięcioleciach niemiecka zabudowa koszarowa była stopniowo uzupełniana nowymi budynkami. Kiedy wojska Federacji Rosyjskiej wycofały się z bazy w 1992 roku, teren przejęło Wojsko Polskie. Cały obszar opatrzone zostało zakazem wstępu i przeznaczono na poligon miejski i magazyn sprzętu wojskowego. Na skutek prowadzenia w Pstrążu ćwiczeń wojskowych, a także rozkradania mienia i jego stopniowej dewastacji, osiedle przekształciło się w «największe miasto-widmo w Polsce» [cyt. za: 34, s. 109]. Stopień zniszczenia spowodował, że budynki przestały nadawać się do ponownego zasiedlenia. We wrześniu 2016 roku rozpoczęto stopniową rozbiórkę budynków. W efekcie, żaden z bloków mieszkalnych już nie istnieje. Choć oficjalnie działania uzasadnianie były względami bezpieczeństwa, najważniejszą przyczyną wyburzania budynków wiązała się z obowiązkiem płacenia przez wojsko wysokich podatków za opuszczone obiekty.

Kontekst łotewski. W wyniku II wojny światowej Łotwa, w odróżnieniu od Polski, stała się częścią ZSRR. Już w latach 40. XX wieku, po aneksji przez Sowieców Litwy, Łotwy i Estonii, utworzono Wojskowy Okręg Bałtycki z kwaterą główną w Rydze. W latach 1944–1991 na terytorium Łotwy istniało co najmniej 777 sowieckich garnizonów i miejsc zagospodarowanych przez wojsko dla celów militarnych. Łącznie zajmowały one około 10% łotewskiego terytorium. Doprowadziło to do napływu znacznej ilości Rosjan i ludności rosyjskojęzycznej. W konsekwencji, w łotewskiej historiografii na określenie stanu państwa w tym okresie, stosowany jest zwrot «Łotwa – radziecka baza militarna» [3, s. 149; 23]. Proces

wycofywania wojsk Federacji Rosyjskiej z terenów niepodległej Łotwy spleciony był z kwestiami obywatelstwa i innymi regulacjami, dotyczącymi populacji rosyjskojęzycznej zamieszkującej ten kraj. W efekcie, wycofanie wojsk Federacji Rosyjskiej z republiki nadbałtyckiej nastąpiło dopiero w 1994 roku. Jednocześnie najważniejsze pod względem strategicznym obiekty militarne pozostawały pod kontrolą żołnierzy rosyjskich aż do 1999 r. [2; 37, s. 9–10]. Dodatkowo Łotwa zgodziła się na udzielenie stałej rezydencji i gwarancji socjalnych emerytowanym żołnierzom sowieckim/rosyjskim. Rozwiązania z przeszłości, w powiązaniu z wysokim odsetkiem ludności rosyjskojęzycznej mieszkającej w kraju, do dziś wywierają wpływ na to, co dzieje się z byłymi sowieckimi bazami wojskowymi i jak postrzegane jest sowieckie dziedzictwo militarne współcześnie [3].

W okresie zimnej wojny sowieckie władze wojskowe na Łotwie wybudowały cały szereg garnizonów i instalacji militarnych o zróżnicowanych rozmiarach, funkcjach i znaczeniu strategicznym. Wśród nich były tzw. miasta zamknięte (np. Skrunda-1, baza raketowa średniego zasięgu Zeltini). Dodatkowo Sowieci wykorzystywali infrastrukturę militarną z czasów carskich oraz taką, która wybudowana została w okresie międzywojennym przez władze niepodległej Republiki Łotewskiej. W praktyce były bazy i obiekty wojskowe na Łotwie, których najwięcej zachowało się w Kurlandii, można zakwalifikować do jednej z dwóch zasadniczych kategorii: 1) obiekty wojskowe, które były użytkowane przez żołnierzy sowieckich, jednak zostały wybudowane przed aneksją Łotwy przez ZSRR; 2) obiekty wojskowe, które powstały w okresie zimnej wojny. O ile obiekty należące do tej pierwszej kategorii, uznawane są przez państwo łotewskie za obiekty posiadające wartość kulturowo-historyczną i są klasyfikowane jako podlegające ochronie pomniki historii i kultury (np. Karosta w Lipawie, twierdza Daugavgrīva), o tyle obiekty z kategorii drugiej (np. Skrunda-1) nie podlegają ochronie państwa i uznawane są

za dziedzictwo post-zimnowojenne, często niepożądane¹² i/lub negatywne¹³. Dziedzictwo to nie jest obiektem pamiętania, lecz raczej zapominania przez jedną część społeczeństwa oraz lokowania prosowieckich kontr-historii przez drugą część [17]. Podobny stosunek można zaobserwować na poziomie oddolnym.

W ramach prowadzonych przeze mnie badań, zwróciłam uwagę na praktyki turystyczne rozwijane w obrębie dzielnicy Karosta w Lipawie, twierdzy Daugavgrīva oraz na terenie byłej bazy wojskowej Skrunda-1. W opracowanych w 2011 roku wytycznych¹⁴, których celem było wskazanie potencjału łotewskiego dziedzictwa militarnego w rozwoju produktów turystycznych i zwrócenie uwagi opinii publicznej na konieczność zapewnienia mu ochrony, wszystkie trzy wskazane wyżej miejsca zostały oszacowane jako unikalne dziedzictwo militarne [23].

Karosta to rozległa dzielnica powojkowa, stanowiąca około jednej trzeciej terytorium Lipawy – trzeciego pod względem wielkości miasta łotewskiego, położonego w południowo-zachodniej części kraju, nad Morzem Bałtyckim. Karosta wraz z olbrzymimi fortyfikacjami wojskowymi została wybudowana przez władze carskie jeszcze przed I wojną światową, gdyż już pod koniec XIX wieku port morski w Lipawie zaczął pełnić funkcje militarne. W 1945 roku port został zajęty przez Armię Czerwoną i był stopniowo przekształcany w największą bazę militarną dla sowieckiej floty. W latach 60. XX wieku Karosta wraz z portem stała się miastem zamkniętym, które zamieszkiwało około 20 000 żołnierzy z rodzinami. Aż do upadku ZSRR wstęp do tej części miasta był wzbroniony dla ludności cywilnej. W 1991 roku port otwarto ponownie dla statków handlowych, zaś w 1994 roku z miasta ostatecznie wycofali się żołnierze Federacji Rosyjskiej. Obecnie dzielnicę zamieszkuje nieco powyżej 7 000 ludzi, przy czym większa część z nich to – według miejscowego określenia – tzw. pozostałości (*leftovers*) po dawnym kontyngencie militarnym [1; 6].

Twierdza Daugavgrīva położona jest w granicach obszaru metropolitalnego Rygi, nad

rzeką Dźwiną. Pierwsze fortyfikacje wojskowe wybudowali w tym miejscu Szwedzi na początku XVII wieku. W latach 40. XVII wieku postawili oni nowoczesną twierdzę z pięcioma bastionami i dwoma bramami. W twierdzy znajdowały się baraki dla żołnierzy, mieszkania dla oficerów, magazyny żywności i amunicji, kościół garnizonowy. W wyniku Wojny Północnej w XVIII wieku twierdza została zajęta przez wojska carskiej Rosji. W końcu XIX wieku władze rosyjskie zmieniły nazwę fortecy na Ust-Dvinsk i zrekonstruowały ją przed wybuchem I wojny światowej. W trakcie wojny zbombardowały ją wojska niemieckie. W 1918 roku twierdzę przejęły władze niepodległej Łotwy, które w okresie dwudziestolecia międzywojennego zniszczyły część fortyfikacji. W 1940 roku cały teren został zajęty przez sowiecką marynarkę wojсковą i funkcjonował jako sowiecka baza wojskowa przez cały okres zimnej wojny [23]. Już w 1983 roku Rada Ministrów sowieckiej Republiki Łotwy podjęła decyzję o nadaniu twierdzy statusu pomnika kultury, jednak po interwencji sowieckich władz wojskowych, decyzja ta została szybko cofnięta. Żołnierze Federacji Rosyjskiej wycofali się z twierdzy w 1993 roku. Na krótki czas została ona przejęta przez łotewskie siły zbrojne, które nie wykazywały obiektem większego zainteresowania. W efekcie, po przetargach, twierdzę przejęła prywatna firma. Jej właściciel obiecał odrestaurować to miejsce, jednak ostatecznie żadne działania w tym kierunku nie zostały podjęte. Wywołało to spór z lokalnymi władzami oraz Narodowym Inspektorem Ochrony Pomników Kultury [38]. W 1995 roku twierdza otrzymała status «pomnika architektonicznego o narodowym znaczeniu» i dzierży go do dziś [13, s. 503]. W 1999 roku łotewskie Ministerstwo Obrony przekazało twierdzę prywatnemu NGO. Od 2014 roku członkowie Bolderaja Group (lokalny NGO's) zaangażowani są w zarządzanie twierdzą i jej rewitalizację.

Skrunda, a dokładniej tzw. Skrunda-1, to była sowiecka baza wojskowa, położona w południowo-zachodniej części Łotwy,

w odległości około 5 km od miasteczka o tej samej nazwie. W przeszłości miejscowi nazywali to miejsce «kombinatem» (informacja pozyskana podczas badań terenowych w lipcu 2018 roku). W latach 60. XX wieku Sowieci zainstalowali tu wojskowy system radarowy. Było to miejsce niezwykle ważne pod względem strategicznym, gdyż radarowy system wczesnego ostrzegania obejmował swym zasięgiem terytorium Europy Zachodniej. Na mocy porozumienia z kwietnia 1994 roku, zawartego pomiędzy rządem Łotwy i Federacji Rosyjskiej, Rosjanom pozwolono na tymczasowe prowadzenie stacji radarowej przez kolejne cztery lata, po którym to okresie, zostali oni zobowiązani do jej zdemontowania w czasie nie dłuższym niż osiemnaście miesięcy (ostateczny termin wyznaczono na 29 lutego 2000 roku). Już w maju 1995 roku, przy wsparciu finansowym Amerykanów i udziale amerykańskich ekspertów, wyburzono dziewiętnastopiętrową wieżę, w której znajdował się sowiecki antybalistyczny radar wczesnego ostrzegania Dariał. Relacje z tego wydarzenia transmitowano w łotewskiej telewizji państwowej. W 1998 roku Rosja poprosiła Łotwę o przedłużenie wyznaczonego terminu dzierżawy o dwa lata (do tego czasu miała zostać uruchomiona nowa stacja Wołga na Białorusi), jednak władze łotewskie odmówiły. Stacja została zamknięta we wrześniu 1998 roku. Żołnierze Federacji Rosyjskiej ostatecznie opuścili bazę w 1999 roku. Skrunda-1 stopniowo popadała w ruinę i szybko zamieniła się w miasto-widmo. W 2010 roku była baza wojskowa została przez rząd łotewski sprzedana na aukcji inwestorom prywatnym [20]. W 2015 roku odkupiły ją władze gminy Skrunda za 12 000 euro. Ogłosiły one, że część terenu zostanie oddana siłom zbrojnym Łotwy w celach szkoleniowych, zaś pozostały obszar zostanie wynajęty za niską cenę inwestorom prywatnym, którzy zobowiążą się go rozwijać pod względem infrastruktury i miejsc pracy [4]. Jeszcze w 2017 roku wejście na teren byłej bazy nie stanowiło problemu. W odpowiedzi na zainteresowanie tym miejscem, władze gminy już na początku

2016 roku ustawily niewielką budkę i zaczęły sprzedawać bilety wstępu (po 4 euro). Tymczasem w 2018 roku (stan taki trwa do chwili obecnej – październik 2022 rok) miastowidmo zostało zamknięte dla zwiedzających. Wciąż odbywają się tam ćwiczenia żołnierzy wojsk łotewskich i NATO, tymczasem nowych inwestycji prywatnych brak.

Podsumowanie. W artykule ukazany został kontekst powstania sowieckich baz wojskowych

w Polsce i na Łotwie oraz czynniki, które doprowadziły do ich przekształcenia w obiekty niemilitarne, po wycofaniu się z nich żołnierzy Federacji Rosyjskiej. Zarys ten jest niezbędny dla pełniejszego zrozumienia znaczenia i funkcji konkretnych rodzajów praktyk turystycznych, które rozwinęły/rozwijają się w ramach stref zdemilitaryzowanych, a które zostaną zaprezentowane w części II artykułu, w kolejnym numerze czasopisma.

Endnotes

¹ Termin *dark tourism* w polskojęzycznych przekładach tłumaczony jest również jako «turystyka ciemna». Moim zdaniem tłumaczenie «turystyka mroczna», choć mniej dosłowne, lepiej oddaje sens tego terminu.

² Miejska eksploracja to forma spolszczona. W artykule posługuję się obiema formami zamiennie.

³ Nicholas Saunders twierdzi, że krajobrazy pól bitewnych, czy baz militarnych, które powstały w konsekwencji realnych lub potencjalnych konfliktów zbrojnych, mogą być definiowane jako obiekty militarne wielkiej skali (*a large scale military object*) [36, s. 83–84].

⁴ Borne Sulino, Kłomino oraz rozległy poligon wojskowy usytuowany pomiędzy nimi, tworzyły w przeszłości olbrzymi kompleks sowieckiej bazy militarnej.

⁵ Projekt został zrealizowany na mocy bilateralnego porozumienia między Instytutem Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie oraz Instytutem Historii Łotewskiej Uniwersytetu Łotwy/Łotewska Akademia Nauk w Rydze.

⁶ W marcu 1946 roku Armia Czerwona zmieniła nazwę na Armia Radziecka, ale i w późniejszych latach nazwy te stosowano czasem zamiennie [8, s. 7].

⁷ Część byłych sowieckich baz wojskowych nadal pełni funkcje militarne. Wykorzystywane są one zarówno przez armie Polski i Łotwy (odpowiednio), jak i wojska NATO. Tereny te są pilnie strzeżone i niedostępne dla ludności cywilnej. Jako obszary zmilitaryzowane nie są one przedmiotem moich badań.

⁸ Według Deana MacCannella, wszystko na co zwraca się czyjaś uwagę, stanowi potencjalnie atrakcję turystyczną [25, s. 292].

⁹ Strefy eksterytorialne w krajach satelickich, takich jak Polska, były wzorowane na modelu niezależnych, tajnych osiedli powiązanych z garnizonami wojskowymi, które wywodziły się ze Związku Radzieckiego. «Zamknięte miasta» nosiły tam skrót ZATO (*zakrytye administrativno-territorial'nye obrazovaniya*).

¹⁰ W obliczu braku autentycznych dziedziców, materialne i niematerialne dobra z przeszłości przyjmowane są przez innych sukcesorów ze wszystkimi tego konsekwencjami [21, s. 30].

¹¹ W celu zapewnienia anonimowości, inicjały wszystkich rozmówców zostały zmienione.

¹² To dziedzictwo, którego większość społeczeństwa wolałaby nie mieć, nawet jeśli w tym samym czasie w pełni rozpoznaje je jako część własnej historii.

¹³ Dziedzictwo określane w ten sposób ze względu na jego negatywne konotacje, które przywołują w pamięci represje, militarizm, czy zniszczenia ekologiczne spowodowane dawną sowiecką dominacją.

¹⁴ «Dziedzictwo militarne wytyczne zarządzania» (*Military Heritage Management Guidelines*). Wytyczne zostały opracowane w ramach projektu *the Baltic Green Belt*, przy częściowym wsparciu finansowym ze strony Unii Europejskiej, w ramach programu *the Baltic Sea Region*.

Sources and Literature

1. Benazzo, S., Napolitano, M., Vizgunova, E. (2018) From War Port to Artistic Hub: The Transformation of Latvia's Karosta. *Euronews*. Available at: <https://www.euronews.com/2018/11/14/from-war-port-to-artistic-hub-the-transformation-of-latvia-s-karosta> (accessed 13 October 2022).

2. Beyrle, J. R. (1996) *Case Study: The Withdrawal of Russian Military Forces from the Baltic States*. Washington: National War College. Available at: <https://apps.dtic.mil/>

[sti/pdfs/ADA441390.pdf](https://pdfs/ADA441390.pdf) (accessed 12 October 2022). DOI: <https://doi.org/10.21236/ADA441390>.

3. Boldāne-Zelenkova, I. (2017) Mārciena – between Legacy and Nostalgia. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, vol. 70, pp. 149–170. DOI:10.7592/FEJF2017.70.boldane_zelenkova.

4. Brown, D., Bradley, J. (2015) Inside Skrunda-1: Latvia's Secret Soviet City Turned Ghost Town. *The*

Guardian. Available at: <https://www.theguardian.com/world/2015/oct/22/inside-skrunda-1-latvia-soviet-abandoned-ghost-town> (accessed 13 October 2022).

5. Crouch, D. (2008) Surrounded by Place. Embodied Encounters. *Tourism. Between Place and Performance* / eds. S. Coleman, M. Crang. New York ; Oxford: Berghahn Books, pp. 207–218. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780857457134-018>.

6. Culture & Information Center «K@2». Art Factories. Available at: <https://www.artfactories.net/Culture-Information-Center-K-2-Karosta-Liepaja.html> (accessed 13 October 2022).

7. Czarnecka, D. (2015a) Making Sense of the Past: (Re)constructing the Local Memorial Landscape in the Post-Soviet Base in Poland. *Journal of Ethnology and Folkloristics*, vol. 9, no. 2, pp. 21–40.

8. Czarnecka, D. (2015b) «Pomniki wdzięczności» Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i III Rzeczypospolitej. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej.

9. Czarnecka, D. (2016) (Re)konstruowanie topografii (nie)widzialności. Przestrzeń miejska i muzealna byłej bazy radzieckiej. *Journal of Urban Ethnology*, t. 14, ss. 143–161.

10. Czarnecka, D. (2017) The 'Degraded' Landscape of a Post-Soviet Military Base in Poland: Outside Vs. Inside View. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, vol. 70, pp. 121–148. DOI: [10.7592/FEJF2017.70.czarnecka](https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.czarnecka).

11. Czarnecka, D. (2019) Tourism as Remembrance Activity: The International Gathering of Military Vehicles in a Post-Military Base in Poland. *Cesky lid*, vol. 106, no. 4, pp. 463–490. DOI: <https://doi.org/10.21104/CL.2019.4.03>.

12. Demski, D. (2017) Values, Substantiality, and Passage of Time: Representations and Reinterpretations of Military Heritage. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, vol. 70, pp. 171–192. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.demski>.

13. Demski, D. (2019) From Military Sites to Exhibitionary Arenas in Poland and Latvia, 2015–2019. *Cesky lid*, vol. 106, no. 4, pp. 491–514. DOI: <https://doi.org/10.21104/CL.2019.4.04>.

14. Demski, D., Czarnecka, D. (2015) Mapping Meanings in the Post-Soviet Landscape of Borne Sulinowo. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, no. 2 (95), pp. 96–120.

15. Demski, D., Czarnecka, D. (2018) A Site Shaped by Discontinuity: The Practices of Place-Making in a Post-Soviet Military Base in Poland. *Suomen Antropologi. Journal of the Finnish Anthropological Society*, vol. 43, no. 2, pp. 30–52. DOI: <https://doi.org/10.30676/jfas.v43i2.69843>.

16. GUS (2021) *Polska w liczbach*. Available at: https://www.polskawliczbach.pl/Borne_Sulinowo (accessed 12 October 2022).

17. Hackman, J. (2003) Past Politics in North-Eastern Europe: The Role of History in Post-Cold War Identity Politics. *Post-Cold War Identity Politics: Northern and Baltic Experiences* / eds. M. Lehti, D. J. Smith. London: Frank Cass, pp. 93–116. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203010693-14>.

18. Harlov-Csotán, M. (2017) From the Borderland of the Iron Curtain to European and World Cultural Heritage. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, vol. 70, pp. 193–224. DOI: https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.harlov_csotan.

19. Jędrysiak, T., von Rohrscheidt, A. M. (2011) *Militarna turystyka kulturowa*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.

20. Koksarovs, R., Peach, G. (2010) Latvian Ghost Town Auctioned off for \$3.1 Million. *Associated Press*. Available at: https://web.archive.org/web/20100208183054/http://news.yahoo.com/s/ap/20100205/ap_on_re_eu/eu_latvia_town_for_sale (accessed 13 October 2022).

21. Kowalski, K. (2013) *O istocie europejskiego dziedzictwa – rozważania*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.

22. Krogulski, M. L. (2001) *Okupacja w imię sojuszu: Armia Radziecka w Polsce 1956–1993*. Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky.

23. LCTA Lauku celotājs. *Military Heritage Management Guidelines* (2011). Available at: https://www.celotajs.lv/cont/prof/proj/GreenBelt/dokumenti/vadlinijas/Militaro_objektu_apsaimniekosanas_vadlinijas_eng_kopija.pdf (accessed 13 October 2022).

24. Lennon, J., Foley, M. (2000) *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. London: Continuum.

25. MacCannell, D. (2005) *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczek*. Warszawa: Muza.

26. Macdonald, S. (2006) Undesirable Heritage: Fascist Material Culture and Historical Consciousness in Nuremberg. *International Journal of Heritage Studies*, vol. 12, no. 1, pp. 9–28. DOI: <https://doi.org/10.1080/13527250500384464>.

27. Macdonald, S. (2009) *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. London ; New York: Routledge.

28. Mažeikienė, N., Gerulaitienė, E. (2022) Negotiating Post-Nuclear Identities Through Tourism Development in the 'Atomic Town' Visaginas. *Journal of Baltic Studies*, vol. 53, no. 2, pp. 1–21. DOI: <https://doi.org/10.1080/01629778.2022.2092163>.

29. Meskell, L. (2002) Negative Heritage and Past Mastering in Archaeology. *Anthropological Quarterly*, vol. 75, no. 3, pp. 557–574.

30. Mildeberg, S., Vider, J. (2022) Soviet Heritage (scape) in Sillamäe: Documenting the Potential in an Emerging Tourism Destination. *Societies*, vol. 12, no. 127, pp. 1–19.

31. Miller, D. (1987) *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford: Blackwell.

32. Miller, D., Horst, H. A. (2012) The Digital and the Human. A Prospectus for Digital Anthropology. *Digital Anthropology* / eds. H. A. Horst, D. Miller. New York: Berg, pp. 3–35.

33. Pickering, P., Westcott, R. (2003) Monuments and Commemorations: A Consideration. *Humanities Research*, vol. 10, no. 2, pp. 1–8.

34. Pokojńska, W., Suszczewicz, M. (2016) Turystyka miejsc niechcianych – poradzieckie garnizony w Polsce Zachodniej. *Turystyka Kulturowa*, no. 2, pp. 101–115.

35. Reed, C. L. (2017) How Radioactive Ukraine Is Bringing in the Tourists? *Financial Review*. Available at: <https://www.afr.com/life-and-luxury/travel/how-radioactive-ukraine-is-bringing-in-the-tourists-20170730-gxlk6k> (accessed 10 October 2022).

36. Saunders, N. J. (2005) Culture, Conflict and Materiality: The Social Lives of Great War Objects. *Materializing the Military* / eds. B. Finn, B. C. Hacker. London: Science Museum, pp. 77–94.

37. Seljamaa, E. H., Czarnecka, D., Demski, D. (2017) «Small Places, Large Issues»: Between Military Space and Post-Military Place. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, vol. 70, pp. 7–18. DOI:10.7592/FEJF2017.70.introduction.

38. Smalinskis, N. (2009) The Daugavgrīva Fortress and Events Nearby, Baltic Country Holidays – Litva, Lithuania, Estonia. Available at: <https://www.celotajs.lv/en/e/story/view/daugavgrivascietoksnis/ff80808124a4042a0124a5c5f36b00bd?0> (accessed 13 October 2022).

39. Strömberg, P. (2010) Swedish Military Bases of the Cold War: The Making of a New Cultural Heritage. *Culture Unbound*, vol. 2, pp. 635–663.

40. Tunbridge, J. E., Ashworth, G. J. (1995) *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester; New York: John Wiley.

41. Woitsch, J., Pauknerová, K. (2019) From an Intelligence Tower to a Tower of Joy: The Story of Havran in the Former Iron Curtain Buffer Zone. *Cesky lid*, vol. 106, no. 4, pp. 409–438.

References

1. BENAZZO S., M. NAPOLITANO and E. VIZGUNOVA. From War Port to Artistic Hub: The Transformation of Latvia's Karosta. *Euronews*. 2018 [viewed 13 October 2022]. Available from: <https://www.euronews.com/2018/11/14/from-war-port-to-artistic-hub-the-transformation-of-latvia-s-karosta> [in English].

2. BEYRL, John R. *Case Study: The Withdrawal of Russian Military Forces from the Baltic States*. Washington: National War College. 1996 [viewed 12 October 2022]. Available from: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA441390.pdf> [in English]. DOI: <https://doi.org/10.21236/ADA441390>.

3. BOLDĀNE-ZELENKOVA, Ilze. Mārciena – between Legacy and Nostalgia. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 2017, vol. 70, pp. 149–170 [in English]. DOI: https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.boldane_zelenkova.

4. BROWN, D., J. BRADLEY. Inside Skrunda-1: Latvia's Secret Soviet City Turned Ghost Town. *The Guardian*, 2015 [viewed 13 October 2022]. Available from: <https://www.theguardian.com/world/2015/oct/22/inside-skrunda-1-latvia-soviet-abandoned-ghost-town> [in English].

5. CROUCH, David. Surrounded by Place. Embodied Encounters. In: Simon COLEMAN, Mike CRANG, eds. *Tourism. Between Place and Performance*. New York; Oxford: Berghahn Books, 2008, pp. 207–218 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780857457134-018>.

6. Culture & Information Center «K@2». *Art Factories* [viewed 13 October 2022]. Available from: <https://www.artfactories.net/Culture-Information-Center-K-2-Karosta-Liepaja.html> [in English].

7. CZARNECKA, Dominika. Making Sense of the Past: (Re)constructing the Local Memorial Landscape in the Post-Soviet Base in Poland. *Journal of Ethnology and Folkloristics*, 2015, vol. 9, no. 2, pp. 21–40 [in English].

8. CZARNECKA, Dominika. «Pomniki wdzięczności» Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i III Rzeczypospolitej

[*Monuments in Gratitude to the Red Army in Communist and Post-Communist Poland*]. Warsaw: Publishers of the Institute of National Remembrance, 2015 [in Polish].

9. CZARNECKA, Dominika. (Re)konstruowanie topografii (nie)widzialności. Przestrzeń miejska i muzealna bylej bazy radzieckiej [(Re)constructing the Topography of (In)visibility. The City and Museum Space of the Former Soviet Base]. *Journal of Urban Ethnology*, 2016, vol. 14, pp. 143–161 [in Polish].

10. CZARNECKA, Dominika. The 'Degraded' Landscape of a Post-Soviet Military Base in Poland: Outside vs. Inside View. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 2017, vol. 70, pp. 121–148 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.czarnecka>.

11. CZARNECKA, Dominika. Tourism as Remembrance Activity: The International Gathering of Military Vehicles in a Post-Military Base in Poland. *Cesky lid [Czech People]*, 2019, vol. 106, no. 4, pp. 463–490 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.21104/CL.2019.4.03>.

12. DEMSKI, Dagnosław. Values, Substantiality, and Passage of Time: Representations and Reinterpretations of Military Heritage. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 2017, vol. 70, pp. 171–192 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.demski>.

13. DEMSKI, Dagnosław. From Military Sites to Exhibitionary Arenas in Poland and Latvia, 2015–2019. *Cesky lid [Czech People]*, 2019, vol. 106, no. 4, pp. 491–514 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.21104/CL.2019.4.04>.

14. DEMSKI, Dagnosław, Dominika CZARNECKA. Mapping Meanings in the Post-Soviet Landscape of Borne Sulino. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls [Journal of the Institute of Vesture of Latvia]*, 2015, no. 2 (95), pp. 96–120 [in English].

15. DEMSKI, Dagnosław, Dominika CZARNECKA. A Site Shaped by Discontinuity: The Practices of Place-

Making in a Post-Soviet Military Base in Poland. *Suomen Antropologi. Journal of the Finnish Anthropological Society*, 2018, vol. 43, no. 2, pp. 30–52 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.30676/jfas.v43i2.69843>.

16. GUS [Main Statistical Office]. *Polska w liczbach* [Poland in Numbers]. 2021 [viewed 12 October 2022]. Available from: https://www.polskawliczbach.pl/Borne_Sulinowo [in Polish].

17. HACKMAN, J. Past Politics in North-Eastern Europe: The Role of History in Post-Cold War Identity Politics. In: Marko LEHTI, David J. SMITH, eds. *Post-Cold War Identity Politics: Northern and Baltic Experiences*. London: Frank Cass, 2003, pp. 93–116 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203010693-14>.

18. HARLOV-CSORTÁN, Melinda. From the Borderland of the Iron Curtain to European and World Cultural Heritage. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 2017, vol. 70, pp. 193–224 [in English]. DOI: https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.harlov_csortan.

19. JĘDRYSIAK, Tadeusz, Armin MIKOS von ROHRSCHEIDT. *Militarna turystyka kulturowa* [Military Cultural Tourism]. Warsaw: Polish Economic Publishing House, 2011 [in Polish].

20. KOKSAROV, R., G. PEACH. Latvian Ghost Town Auctioned off for \$3.1 Million. *Associated Press*, 2010 [viewed 13 October 2022]. Available from: https://web.archive.org/web/20100208183054/http://news.yahoo.com/s/ap/20100205/ap_on_re_eu/eu_latvia_town_for_sale [in English].

21. KOWALSKI, Krzysztof. *O istocie europejskiego dziedzictwa – rozważania* [On the Essence of European Heritage – Considerations]. Kraków: International Cultural Centre, 2013 [in Polish].

22. KROGULSKI, Mariusz Lesław. *Okupacja w imię sojuszu: Armia Radziecka w Polsce 1956–1993* [Occupation in the Name of the Union: The Soviet Army in Poland in 1956–1993]. Warsaw: von Borowiecky Publishing House, 2001 [in Polish].

23. LCTA Lauku celotājs. *Military Heritage Management Guidelines*. 2011 [viewed 13 October 2022]. Available from: https://www.celotajs.lv/cont/prof/proj/GreenBelt/dokumenti/vadlinijas/Militaro_objektu_apsaimniekosanas_vadlinijas_eng_kopija.pdf [in English].

24. LENNON, John, Malcolm FOLEY. *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. London: Continuum, 2000 [in English].

25. MACCANNELL, Dean. *Turysta. Nowa teoria klasy prężniaczej* [The Tourist: A New Theory of the Leisure Class]. Warsaw: Muse, 2005 [in Polish].

26. MACDONALD, Sharon. Undesirable Heritage: Fascist Material Culture and Historical Consciousness in Nuremberg. *International Journal of Heritage Studies*, 2006, vol. 12, no. 1, pp. 9–28 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1080/13527250500384464>.

27. MACDONALD, Sharon. *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. London; New York: Routledge, 2009 [in English].

28. MAŽEIKIENĖ, Natalija, Eglė GERULAITIENĖ. Negotiating Post-Nuclear Identities Through Tourism Development in the ‘Atomic Town’ Visaginas. *Journal of Baltic Studies*, 2022, vol. 53, no. 2, pp. 1–21 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1080/01629778.2022.2092163>.

29. MESKELL, Lynn. Negative Heritage and Past Mastering in Archaeology. *Anthropological Quarterly*, 2002, vol. 75, no. 3, pp. 557–574 [in English].

30. MILDEBERG, Saara, Jaanika VIDER. Soviet Heritage(scape) in Sillamäe: Documenting the Potential in an Emerging Tourism Destination. *Societies*, 2022, vol. 12, no. 127, pp. 1–19 [in English].

31. MILLER, Daniel. *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford: Blackwell, 1987 [in English].

32. MILLER, Daniel, Heather A. HORST. The Digital and the Human. A Prospectus for Digital Anthropology. In: Heather A. HORST, Daniel MILLER, eds. *Digital Anthropology*. New York: Berg, 2012, pp. 3–35 [in English].

33. PICKERING, Paul, Robyn WESTCOTT. Monuments and Commemorations: A Consideration. *Humanities Research*, 2003, vol. 10, no. 2, pp. 1–8 [in English].

34. POKOJSKA, W., Michał SUSZCZEWICZ. Turystyka miejsc niechcianych – poradzieckie garnizony w Polsce Zachodniej [Tourism of Unwanted Places – Soviet Garrisons in Western Poland]. *Turystyka Kulturowa [Cultural Tourism]*, 2016, no. 2, pp. 101–115 [in Polish].

35. REED, C. L. How Radioactive Ukraine is Bringing in the Tourists? *Financial Review*, 2017 [viewed 10 October 2022]. Available from: <https://www.afr.com/life-and-luxury/travel/how-radioactive-ukraine-is-bringing-in-the-tourists-20170730-gxlk6k> [in English].

36. SAUNDERS, Nicholas J. Culture, Conflict and Materiality: The Social Lives of Great War Objects. In: B. FINN, B. C. HACKER, eds. *Materializing the Military*. London: Science Museum, 2005, pp. 77–94 [in English].

37. SELJAMAA, Elo-Hanna, Dominika CZARNECKA, Dagnosław DEMSKI. “Small Places, Large Issues”: Between Military Space and Post-Military Place. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 2017, vol. 70, pp. 7–18 [in English].

38. SMALINSKIS, N. The Daugavgrīva Fortress and Events Nearby, Baltic Country Holidays – Litva, Lithuania, Estonia. 2009 [viewed 13 October 2022]. Available from: <https://www.celotajs.lv/en/e/story/view/daugavgrivascietoksnis/ff80808124a4042a0124a5c5f36b00bd?0> [in English].

39. STRÖMBERG, Per. Swedish Military Bases of the Cold War: The Making of a New Cultural Heritage. *Culture Unbound*, 2010, vol. 2, pp. 635–663 [in English].

40. TUNBRIDGE, John E., Gregory John ASHWORTH. *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester; New York: John Wiley, 1995 [in English].

41. WOITSCH, Jiří, Karolína PAUKNEROVÁ. From an Intelligence Tower to a Tower of Joy: The Story of Havran in the Former Iron Curtain Buffer Zone. *Cesky lid [Czech People]*, 2019, vol. 106, no. 4, pp. 409–438 [in English].